

SUMARI

<i>Presentació</i> , Joan Reñé.....	9
<i>Prefaci</i> , Flocel Sabaté.....	11
<i>Les destinées de la trêve de Dieu (1033?-1278)</i> , Dominique Barthélemy.....	17
<i>Paix et trêve de Dieu en droit pénal et constitutionnel du Moyen-Âge</i> , Thomas Gergen.....	57
<i>La paix de Dieu dans son contexte documentaire: premières observations sur un corpus en voie de constitution</i> , Nicolas Ruffini-Ronzani.....	73
<i>Paix et trêve de Dieu dans le royaume de Germaine: la pax Sigiwini (1083)</i> , Rolf Große.....	87
<i>La paz de Dios en el noroeste peninsular en torno al 1100</i> , Amancio Isla.....	109
<i>Pau, treva i privilegis de templers i hospitalers a la Corona d'Aragó (segles XII-XIII)</i> , Maria Bonet Donato.....	129
<i>La paz del rey (Aragón, 1200-1230)</i> , Carlos Laliena Corbera.....	151
<i>Paix, théocratie et encadrement aristocratique dans la Gascogne du XIIIe siècle: l'ordre religieux-militaire de la foi et de la paix</i> , Damien Carraz.....	177
<i>La Pau i Treva: de Déu i del rei. Fondarella, 1173</i> , Flocel Sabaté.....	207

PRESENTACIÓ

JOAN RENÉ HUGUET

Amb motiu dels vuit-cents cinquanta anys de la celebració de l'Assemblea de la Pau i Treva de Fondarella (1173), l'Ajuntament va creure oportú i convenient dur a terme unes jornades científiques i tècniques que referencien aquest esdeveniment rellevant per al nostre poble i per a la història del nostre país.

Vam demanar al catedràtic Flocel Sabaté, director del Grup de Recerca Consolidat d'Estudis Medievals «Espai Poder i Cultura» de la Universitat de Lleida, la direcció i coordinació de les jornades, cosa que va fer possible la participació i presència dels millors i més prestigiosos especialistes i estudiosos de la Pau i Treva.

El resum de les ponències i intervencions d'aquestes jornades es recull en aquesta publicació. Són uns episodis notoris del nostre passat, que donen rellevància també a la importància de Ponent en la conformació del nostre país.

I volem que tothom que hi tingui interès pugui consultar-ho perquè són, a més d'una qüestió acadèmica, uns fets populars propis de la gent que conforma aquesta terra.

Agraeixo al doctor Flocel Sabaté i al seu equip la seva implicació, complicitat i disposició per organitzar aquesta jornada que ha contribuït a analitzar amb rigor i cura científica les constitucions de Pau i Treva.

El meu sincer agraïment també a l'equip de govern de l'Ajuntament de Fondarella pel seu compromís i esforç a l'hora de donar prestigi i reputació a un dels esdeveniments cabdals del nostre passat i de la història del nostre poble i enfortir així l'orgull i l'autoestima dels veïns i veïnes de Fondarella.

PREFACI

FLOCEL SABATÉ

Universitat de Lleida

Cal ser reconeguts i agraïts amb els pobles que saben empènyer el futur tenint ben present les arrels. Aquest és el cas de Fondarella, ben simbolitzat pel seu alcalde, Joan Reñé. En nom del consistori va considerar que el 850 aniversari de la signatura a Fondarella de les constitucions de Pau i Treva de 1173 per part del rei Alfons el Cast, les primeres concedides pel sobirà a Catalunya, no podia passar sense una recordança científica, i així ho va traslladar a la universitat de Lleida. Des del Grup de Recerca Consolidat d'Estudis Medievals Espai, Poder i Cultura vàrem apreciar que la proposta se'ns plantejava en un moment òptim per a encarar una triple reflexió: quin ha estat el significat i l'aportació de la Pau i Treva a l'Europa occidental; quina ha estat la petja en el nostre entorn peninsular i, també, quin era el context de Fondarella en l'època d'aquella contesa.

Per això vam organitzar un marc de trobada científica, entre els dies 26 i 28 d'octubre de 2022, a celebrar entre Lleida i Fondarella, mitjançant combinar ponències i debats per part d'investigadors especialitzats i altament reconeguts. L'expertesa dels presidents de sessió, tots ells professors a la Universitat de Lleida, Jordi de Bolòs, Joan Busqueta, Francesc Fité i Fernando Ruchesi, va facilitar el diàleg i l'enriquidora discussió científica.

El primer apartat, centrat a dilucidar la significació i l'aportació de la Pau i Treva, es va veure afavorit per la plena participació en el projecte de Dominique Barthélemy (Université Paris-Sorbonne i Institut de France), Martin Aurell (Université de Poitiers), André Mietello (Universidade Federal de Minas Gerais), Nicolas Ruffini-Ronzani (Université de Namur), Damien Carraz (Université de Toulouse Jean Jaurès), Rolf Grosse (Deutsche Historisches Institut, Paris) i Erik Niblaeus (University of Cambridge). El segon bloc, endegat amb tota la intenció de copsar la relació de les terres

catalanes i peninsulars en les diferents fases de desenvolupament de la Pau i Treva de Déu i el seu pas cap al que podem entendre com a pau del rei, amb especial atenció a tots els aspectes implicats, siguin polítics, socials o culturals, es beneficià de la generosa participació de Víctor Fàrias (Universitat Pompeu Fabra), Amancio Isla (Universitat Rovira i Virgili), Carlos Laliena (Universidad de Zaragoza), Maria Bonet (Universitat Rovira i Virgili) i Isabel Grifoll (Universitat de Lleida). Finalment, la comprensió de la Fondarella de finals del segle XII, amb plena contextualització, va córrer a càrrec dels professors Jesús Brufal (Universitat Autònoma de Barcelona) i Elena Cantarell (Universitat de Barcelona), als quals em vaig afegir i vaig aportar les meves paraules conclusives a fi d'analitzar els dubtes sobre la ubicació del topònim aportat pel document de 1173 i la pervivència de la Pau i Treva en la memòria de Catalunya.

La trobada científica es va enriquir pel caliu humà ofert pel poble de Fondarella, que va custodiar amb molta dedicació i generositat la memòria dels seus antecessors. Així vam poder efectuar una salutació als gegants del poble, lo Pau i la Treva, i gaudir de productes tradicionals, inclosa una cassola de tros compartida amb els veïns.

La riquesa conceptual d'aquest conjunt d'activitats incitava a assumir una segona fase amb què allargar l'aportació científica mitjançant la publicació d'un seguit de textos destacats, provinents de la trobada. Aquest és el llibre que teniu a les mans, on els mots d'encapçalament de Joan Reñé, com a promotor de les jornades, venen seguits de nou textos que innoven notòriament sobre el moviment de pau i treva al llarg de la història.

En el primer text, Dominique Barthélemy, que ja ens va honorar amb una anterior visita a la Universitat de Lleida per a parlar sobre la pau de Déu,¹ assumeix en aquesta ocasió una innovadora reflexió sobre la treva de Déu en el seu llarg recorregut: des dels inicis del segle XI fins al 1278, amb tota la intenció de precisar la seva realitat i rebatre falses pistes. L'anàlisi revisa amb exhaustivitat les diferents regions on apareix, en ressegueix l'expansió i atén amb cura la cronologia i l'evolució, a fi de copsar-ne la significació en el sentit espiritual i litúrgic, la filiació conceptual i eclesiàstica i, també, l'encaix social i polític. Tot seguit aprecia el lligam entre treva de Déu i croada, com nítidament empra el papat en el context de la convocatòria de la primera croada, a la sortida del segle XI. A partir del segle XII la treva de Déu, tot i que es reitera en intervencions papals i concilis, sembla esllanguir-se, fins i

---

1. "La paix de Dieu et pacification, au xie siècle dans les Gaules", *Idees de pau a l'edat mitjana*, ed. Flocel Sabaté, Pagès editors, Lleida, 2010, p. 83-99.

tot en els seus espais més originaris, com són Catalunya, Provença i Occitània. Caldrà arribar al darrer quart del segle XII per apreciar les repeses de paus diocesanes reials, tal com s'endinsa en el segle XIII a Catalunya i Normandia, únics indrets on encara resta present.

L'anàlisi específica des del dret l'aporta tot seguit Thomas Gergen, que hi reflexiona a *Paix et trêve de Dieu en droit pénal et constitutionnel du Moyen-Âge*, dins un espectre ampli per bé que presta especial atenció a l'Imperi germànic. L'autor interpreta que es poden percebre, en primer lloc, programes de pau, crims i penes, així com una específica qualitat de prescripcions. Això portaria a un segon moment en què la pràctica jurídica assumeix regles estandarditzades, uniformitzades i ancorades en el dret sapiencial. La línia culmina, pròpiament en el segle XII, quan la tradició i el costum van cedint el predomini al dret escrit, el qual assumeix fórmules i expressions vingudes de la Pau i Treva.

Malgrat que la historiografia té un llarg recorregut respecte a la Pau i Treva, hi ha temes centrals curiosament massa negligits, com és l'anàlisi del procés seguit per posar per escrit les normes aprovades a les assemblees de pau. És el que, de manera força innovadora, aborda Nicolas Ruffini-Ronzani mitjançant el seu text *La paix de Dieu dans son contexte documentaire: premières observations sur un corpus en voie de constitution*. Una anàlisi sobre aquesta perspectiva ha completat els textos coneguts sobre aquesta temàtica i ha permès avançar vers una tipologia de les fórmules de transmissió dels decrets de Pau i Treva al llarg dels segles XI i XII, així com constatar les noves formes de validació que se cerquen en el segle XII.

Després d'aquestes reflexions conceptuals, Rolf Grosse aborda l'arribada de la Pau i Treva a les terres germàniques a finals del segle XI, mitjançant l'anàlisi de la *Pax Sigiwini* que l'arquebisbe Sigewin de Colònia aprova en el sínode diocesà celebrat a la catedral l'abril de 1083. La proclamació de Pau i Treva aferma la posició de l'arquebisbe i, destacadament, afavoreix la ciutat com a centre comercial. Ben explícitament, la treva atorga seguretat als participants a la fira. Alhora, les noves disposicions estrenyen el cercle dels que tenen dret a exercir legalment la violència, mentre que avala i reforça els qui, amb l'excusa de protegir els decrets de pau, podran assumir un ús legítim de la violència com a garants de la *pax et iustitia*. La connexió entre el monopoli de la violència legítima i l'anada vers l'establiment de l'Estat preveu la consolidació de l'electorat de Colònia, on els arquebisbes, actuant com a prínceps territorials, exerciran a manera de garants de la pau fins a la fi de l'Antic Règim.

Tot seguit, Amancio Isla posa el focus en un territori poc explorat per la bibliografia de la Pau i Treva: el regne de Lleó. La seva anàlisi permet

copsar com des de mitjan segle XI el concili del regne lleonès, tot mantenint les pròpies tradicions d'origen visigot, es mostren creixentment sensibles a la reforma eclesiàstica. Això facilita l'entrada, vers el 1100, de propostes provinents d'altres contrades europees relacionades amb les paus diocesanes. És la línia culminada en el concili celebrat el 1124 a Santiago de Compostel·la, que dona entrada a les disposicions de Pau i Treva, per bé que la reunió deriva, en realitat, de les maniobres de l'arquebisbe Gelmírez per consolidar-se tant en el regne com en l'Església hispana.

El 1134 el comte Ramon Berenguer IV de Barcelona i l'arquebisbe de Barcelona, a fi d'afavorir l'establiment dels templers, els situen, amb els seus béns, sota la treva de Déu. S'enceta així una via en què la Pau i la Treva enllacen amb les immunitats i els privilegis atorgats als ordes militars a la Corona d'Aragó entre els segles XII i XIII, tal com analitza Maria Bonet Donato en el seu text *Pau, treva i privilegis dels templers i hospitalers a la Corona d'Aragó (segles XII-XIII)*. La maniobra cerca el benefici d'aristocràcies locals, la jerarquia eclesiàstica i els monarques, que així involucren els ordes militars en els seus objectius de creixement econòmic i territorial. Per això continuaran beneficiats per les disposicions d'assemblees de pau i treva, com l'atorgada per Alfons el Cast a Fondarella el 1173. Aquests elements, juntament amb les exempcions fiscals i els privilegis rebuts, seguiran beneficiant els ordes militars durant els regnats de Pere el Catòlic i Jaume I, ja en el segle XIII. En aquests moments, però, la consolidació d'altres poders, siguin baronials, episcopals o les pretensions del propi monarca, propicien un escenari tens, que explica les recurrents reivindicacions de Pau i Treva i evidencia, inextricablement, les seves limitacions.

En entrar al segle XIII, el sobirà de la Corona d'Aragó necessita afermar les bases del seu poder, començant, sobretot, per la capacitat d'exacció. L'increment tributari es justifica, doncs, per la pau garantida pel rei. Ja no hi ha espai per a la pau eclesiàstica, l'únic garant de la pau és el sobirà. Aquest paradigma de consolidació de la pau del rei és estudiada amb detall i precisió per Carlos Laliena, que s'endinsa en el primer terç del segle XIII amb el text *La paz del rey (Aragón, 1200-1230)*.

El 1230, a proposta de l'arquebisbe d'Auch, el papa aprova l'orde de Sant Jaume, dedicat a la defensa de la fe i de la pau a la Gascunya. Així, apareix una institució d'existència breu i caòtica però molt representativa de la deriva del moviment de pau vers una «pau armada» sota els paràmetres de reforma de la societat cristiana i de combat contra l'heretgia, tal com analitza Damien Carraz, tot rescatant-la d'un injustificat oblit historiogràfic mitjançant el text

---

Paix, théocratie et encadrement aristocratiques dans la Gascogne du XIIIe siècle: l'ordre religieux-militaire de la foi et de la paix.

Finalment, Flocel Sabaté resumeix els trets generals de la pau de Déu i de la treva de Déu per conduir-nos vers la pau del rei i es deté a verificar la presència del monarca a Fondarella el 1173, i a constatar, tot seguit, la inserció de la Pau i Treva en el discurs de recuperació cultural i identitària de Catalunya a partir del segle XIX, a través del text *La pau i treva: de Déu i del rei. Fondarella, 1173*.

Aquest llibre va néixer d'una trobada d'investigadors i investigadores que recollien la grata invitació dels actuals habitants de Fondarella i els seus representants municipals a reflexionar sobre la Pau i Treva vuit-cents cinquanta anys després de la concessió emesa, a Fondarella mateix, per Alfons el Cast. Com a record perenne va semblar adient aplegar un seguit de textos que suposessin, en cada cas, una aportació científica important i innovadora amb què continuar avançant en el coneixement de la Pau i Treva, en les seves diferents etapes. Crec que el conjunt que presentem assoleix el repte proposat i cal agrair sincerament als autors les seves reflexions així com a les autoritats municipals de Fondarella que ho hagin fet possible, i a tot el poble, la seva acollida.

LES DESTINÉES DE LA TRÊVE DE DIEU (1033?-1278)

DOMINIQUE BARTHÉLEMY

Institut de France

La trêve de Dieu est une idée forte et poignante pour des cœurs chrétiens. Elle commémore chaque semaine la Passion du Christ, le sang versé par lui et elle culpabilise tout sang versé entre chrétiens, durant les quatre jours et les trois temps saints, et même le reste du temps, à en juger par le texte fameux du concile de Narbonne de 1054.¹ Les infractions sont durement sanctionnées par la justice ecclésiastique, et l'Église en intervenant ainsi veut œuvrer au salut, même séculier, temporel, du peuple chrétien en même temps qu'à son progrès moral. Naturellement, cette mesure de protection des jours saints prolonge celles déjà souvent prises en faveur du Carême et de l'Avent, ainsi que des grandes fêtes religieuses ; mais la singularité de la législation de trêve de Dieu réside dans l'ampleur du temps ainsi couvert, qui dépasse les deux tiers des jours d'une année lorsqu'elle est maximale. Était-ce bien une ambition réalisable ? Et après tout, d'un autre côté, si pareille mesure venait au cœur d'une tempête sociale, était-ce suffisant ?

À y regarder d'un peu plus près, en glanant quelques éléments dans une documentation malheureusement très fragmentaire et allusive, on ne trouve pas trace d'une dévotion massive et fervente au Christ de la Passion comme le sera celle du bas moyen âge, et on se demande si la trêve de Dieu n'est pas venue, d'un point de vue spirituel, deux ou trois siècles trop tôt. Il est vrai qu'elle accompagne un développement du culte de la Croix, mais le XIe siècle reste encore bien davantage marqué par le culte des saints morts à reliques. Quant au problème des jours restant hors de la trêve de Dieu, on perçoit bien que le public s'en inquiète, à la lecture d'une lettre de l'évêque Yves

---

1. Joannes Dominicus MANSI, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Antonium Zatta, Venise, 1774, vol. 19, col. 827. Voir pages 18-19.

de Chartres à ses paroissiens, dans laquelle il justifie d'abord avec précision la sacralité des quatre jours de la « sainte paix », avant de développer avec un vrai pragmatisme l'idée qu'il vaut mieux une guérison des maux à temps partiel qu'aucune guérison.² Même réduite à certaines dates, la paix était d'ailleurs pour lui une charge dont il soupirait par instants. D'autres prélats ou chanoines de cathédrale avaient pourtant pu voir en elle un moyen de renforcer leur pouvoir, voire leur richesse par les amendes perçues ou les donations qui les remplaçaient parfois. Sur les desseins des promoteurs de la trêve de Dieu, et tout autant sur l'impact qu'elle a pu avoir sur le terrain ou sur les causes de son déclin assez rapide, nous recueillons des indices qui ne vont pas tous dans le même sens. La trêve de Dieu gardera toujours pour nous un part de mystère.

Nous pouvons toutefois éclaircir plusieurs points et éviter de suivre trop de fausses pistes, si nous considérons la relation, étroite mais parfois compliquée, que la trêve de Dieu a entretenue avec les autres paix diocésaines, qui l'ont précédée (dès 989 en Aquitaine) et qui lui ont survécu.³

La trêve de Dieu en effet, interdisant toutes les violences à certaines dates, s'est greffée sur un code de paix antérieur, interdisant certaines violences en tout temps (celles perpétrées contre les espaces ecclésiastiques, les ecclésiastiques et voyageurs désarmés, les corps et biens des paysans), qui n'avait pas de nom aussi précis, et que je propose d'appeler paix commune. À lire les textes catalans de 1033 (?) et d'entre 1063 et 1066, l'une et l'autre se sont juxtaposés sans difficulté particulière. Pourtant, dans les Gaules, l'affaire n'a pas été aussi simple. Dans la lettre écrite de Provence aux Italiens (1040/1042), la trêve de Dieu paraît seule, ainsi que dans un mandement de la province de Reims (entre 1049 et 1064) comme si elle avait supplanté la paix commune. Dans les statuts du concile de Narbonne de 1054, la trêve de Dieu placée en tête tend à s'étendre (et à travers elle la juridiction ecclésiastique exclusive) sur des sauvegardes permanentes et, même, son voisinage avec une paix commune paraît de nature à disloquer un peu les éléments de celle-ci, en privilégiant la sauvegarde des terres des églises ; cette tendance se fait plus nette encore dans les statuts des provinces de Reims et de Tours aux années 1090, où à ce moment l'expression même de « paix de Dieu » désigne une synthèse, plus

2. YVES DE CHARTRES, *Correspondance*, éd. et trad. Jean Leclercq, Société d'édition Les Belles Lettres, Paris, 1949, t. 1, p. 174-185 (doc. 44). Voir page 32.

3. L'étude de référence est : Hartmut HOFFMANN, *Gottesfriede und Treuga Dei*, Anton Hiersemann Verlag, Stuttgart, 1964 (*Schriften der Monumenta Germaniae Historica*, 20). L'essai de Geoffrey KOZIOL, *The Peace of God*, Arc Humanities Press, Leeds, 2018, est superficiel et mal informé, en dépit de quelques remarques suggestives.

ou moins bancale mais tendant à associer la trêve des jours et des temps saints à une défense exclusive des « terres du sanctuaire ».

Voyons cela de plus près.

L'ÉLAN INITIAL

La trêve de Dieu aurait-elle été possible si la paix diocésaine commune ne lui avait pas frayé la voie ? Sans doute pas. Il y a de l'une à l'autre le développement d'une certaine logique : le temps sacré après l'espace sacré, et si possible les deux ensemble. Depuis les premiers documents que nous avons (989, 994) une dynamique paraît avoir enrichi le code et l'institution de paix, pas partout de la même manière cependant. Ici et là certains articles, venant s'ajouter, peuvent à la rigueur passer pour des préludes à la trêve de Dieu. Les serments de 1021/3 protègent les chevaliers qui se désarment en Carême⁴ ; en Aquitaine on trouve trace de suspensions d'armes, pour un an, acceptées par ceux qui ont juré la paix pour cinq ans⁵ et c'est une mesure du même ordre, non une trêve de Dieu, qui est évoquée au concile de Saint-Gilles en Provence en 1041/1042.⁶ Un statut de 1033, dont nous n'avons une idée qu'à travers des sources narratives, étend l'abstinence de viande au samedi et interdit le vin pour le vendredi, déjà maigre, tendant aussi à interdire tout homicide.⁷ Un évêque aurait d'autre part justifié les mesures inédites, les plus « avancées » comme nous dirions, par une lettre reçue du Ciel⁸. Tout cela fait un climat favorable pour l'élaboration de la trêve de Dieu, qui est en cours (mais non achevée) à Toulouges, au diocèse d'Elne, en 1027.

4. Serment de Vienne : Georges de MANTEYER, « Les origines de la maison de Savoie en Bourgogne (910-1060). La paix en Viennois (Anse [17 juin ?] 1025) et les additions à la Bible de Vienne (ms. Bern. A9) », *Bulletin de la Société de statistique des sciences naturelles et des arts industriels du département de l'Isère*, 33 (Grenoble, 1904), p. 91-98. Serment de Verdun-sur-le-Doubs (version du diocèse de Langres), dans Pierre-François CHIFFLET, *Lettre touchant Beatrix comtesse de Chalon*, Dijon, 1656, p. 188 ; serment de Guérin de Beauvais, Bibliothèque Vaticane, Reg. Lat. 566, fol. 38v° édité par Christian PFISTER, *Études sur le règne de Robert le Pieux (996-1031)*, F. Vieweg libraire-éditeur, Paris, 1885, (*Bibliothèque de l'École pratique des hautes études. Sciences philologiques et historiques*, 64) p. LX-LXI.

5. Indication d'Adémar de Chabannes, dans son sermon sur la messe: Berlin Staatsbibliothek, Phillips 1664, fol. 104v°.

6. Joannes Dominicus MANSI, *Sacrorum conciliorum...*, vol. 19, col. 597. Daté de 1041/1042 par Hartmut HOFMANN, *Gottesfriede...*, p. 91.

7. Dominique BARTHÉLEMY, « Le pacte de paix de 1033 évoqué par Raoul Glaber. ('Histoires' IV, 4-17) », *Droit, pouvoir et société au Moyen Âge. Mélanges en l'honneur d'Yves Sassier*, Emmanuelle CHEVREAU, Gilduin DAVY, Olivier DESCAMPS, Frédérique LACHAUD (dirs.), Presses Universitaires de Limoges, Limoges, 2021, p. 291-303.

8. Georgius Heinricus PERTZ (ed.), *Monumenta Germaniae Historica Scriptores*, Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani, Hannover, 1846, vol. 7, p. 485.

Aquest llibre ha estat publicat amb l'ajuda de:

Ajuntament
de Fondarella

© del text: els seus autors, 2024
© d'aquesta edició: Pagès Editors, S L, 2024
Sant Salvador, 8 - 25005 Lleida
editorial@pageseditors.cat
www.pageseditors.cat
Primera edició: novembre de 2024
ISBN: 978-84-1303-558-1
DL: L 406-2024
Imprès a Arts Gràfiques Bobalà, S L

◀ imprès a lleida ▶

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només es pot fer amb l'autorització dels seus titulars, llevat de l'excepció prevista per la llei. Adreceu-vos a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos, <www.cedro.org>) si necessiteu fotocopiar, escanejar o fer còpies digitals de fragments d'aquesta obra.